

ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อพระพุทธศาสนา

ผศ.สุชน ประวัตินิต
คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชาจิตวิทยา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนา มีหลักคำสอนที่ให้พุทธศาสนิกชนมีศรัทธาเป็นพื้นฐาน แต่ต้องเป็นศรัทธาที่มีเหตุผล (Belief) ที่ผู้ศรัทธาสามารถนำไปสู่การพัฒนาปัญญาได้ กรรมเป็นหลักธรรมที่สำคัญหลักธรรมหนึ่งทางพระพุทธศาสนาและเป็นหลักธรรมที่มาจากศรัทธา พื้นฐานทางพระพุทธศาสนา มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวันของมนุษย์ แสดงให้เห็นถึงความคิดที่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรม อันนำไปสู่การกำหนดค่านิยมและวิถีชีวิตของคนในสังคม พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผล มีระบบความเชื่อความศรัทธา ที่ตั้งอยู่บนรากฐานแห่งปัญญา ผู้ที่มีความเชื่อตามคำสอนในพระพุทธศาสนา สามารถนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตได้ ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงหมายถึง วิถีแห่งชีวิต อันเป็นระบบแห่งการดำเนินชีวิตที่เรียกว่า Way of life^๑

ศรัทธามีความทำให้ใจผ่องใสเป็นลักษณะ เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ปราศจากนิวรณ์ มีผลทำให้มนุษย์เกิดสัมมาทิฐิ จะสร้างความสัมพันธ์ขึ้นระหว่างศรัทธาในฐานะเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมาย ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องนำทางให้ตนสามารถบรรลุธรรมในขั้นสูงสุดจนถึงเป้าหมายได้ เริ่มจากศรัทธาทำให้เกิดสัมมาทิฐิ คิดกระทำความที่เป็นกุศลกรรม เมื่อนั้นทำให้เกิดความปลื้มปิติและอิ่มเอิบใจ ทำให้กายสงบใจสงบจนเป็นความสุข ไม่มีนิวรณ์ในจิต เมื่ออบรมอินทรีย์และพละมากขึ้นทำให้เกิดโพชฌงค์ อันเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ เมื่อทำโพชฌงค์ให้สมบูรณ์ดีแล้วสามารถพัฒนาต่อไปให้เข้าถึงเป้าหมายคือ นิพพาน

คำสำคัญ : ศรัทธา, พระพุทธศาสนา

^๑ พระเมธีธรรมภากรณ์, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธศาสนากับปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒.

ABSTRACT

Buddhism is the doctrine of the Buddhist faith is fundamental. It is believed that the reason (belief) the believers can lead to the development wise. Karma is an important principle of religious principles and the basic principles of the Buddhist faith. Are important and relevant to the daily life of man. Illustrates the idea that behavior. This leads to a set of values and way of life in society. Buddhism is a religion of reason have faith Located on the foundation of wisdom. Those who have faith in the teachings of Buddhism. Can follow the action live. So it stands to Buddhism Way of life as a system of life called Way of life.

Faith has made me sad as it looks. A pure mind unclouded light without hindrance. As a result, human rights viewpoint. To establish a relationship between faith as a factor complementary to reach the goal. Relying on faith as a guide to their ability to achieve the ultimate goal is unfair. From the viewpoint gained faith cause. I do deeds of charitable deeds. When the cause elation and euphoria. All to stay calm and happy. No hindrance in the mind When the train causing more organic and physical Bojjhoṅga. The theology of the Enlightenment When Bojjhoṅga. a staph can then develop further the goal is to reach nirvana.

Keywords : Faith, Buddhist religious

๑. ความหมายของศรัทธาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อที่มีปัญญาประกอบและกลั่นกรองในการตัดสินใจ

ในที่นี้หมายถึงความเชื่อในพระรัตนตรัย ที่มีการเกี่ยวข้องกับการบรรลुरुธรรมของพระพุทธศาสนาและเป็นความเชื่ออย่างมีเหตุผลที่เป็นไปตามความเป็นจริงเท่านั้น เป็นความเชื่อที่สร้างปัญญาให้เกิดขึ้นและต้องเป็นปัจจัยในการก้าวสู่ต่อการเข้าถึงเป้าหมายในพระพุทธศาสนา คือนิพพาน นอกนั้นถือว่าไม่ใช่ความเชื่อตามหลักศรัทธาทางพระพุทธศาสนา

ความเชื่อของพุทธมามกะ นั้นคือ เชื่อโดยตรงต่อเหตุผล เชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่ได้ บ่มพระองค์เองมาเป็นเวลาเพียงพอ จนสามารถบรรลุธรรมด้วยพระองค์เอง และทรงชี้ทางให้ มนุษย์มีความสะอาด ความสว่างและความสงบเย็นได้จริง เชื่อว่าพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรง บรรลุและนำมาสอนนั้น คือความจริงอันตายตัวของสิ่งทั้งปวง เชื่อว่าพระสงฆ์ คือบรรดามนุษย์ ที่มีชีวิต มีโอกาสก่อนใครในการได้รู้ ได้ปฏิบัติ และได้รับผลของการปฏิบัติในพระธรรม เชื่อว่า โลกนี้ไม่มีบุคคลใดสร้างหรือคอยบังคับให้เป็นไป เชื่อว่ามนุษย์แต่ละคนล้วนมีกรรม หรือการกระทำ ของตนเอง เชื่อว่าตัวแท้ของศาสนานั้น คือ ตัวการกระทำที่ถูกต้องทั้งหมดนี้ คือ ความเชื่อ ๗ ประการ ของพุทธมามกะ^๒

ศรัทธา คือ ความเชื่อ^๓ เป็นสิ่งที่อยู่ในความนึกคิดของมนุษย์ และมีความสัมพันธ์กับ พฤติกรรมที่แสดงออก ศรัทธาหรือความเชื่อจะเป็นแรงดลใจให้มนุษย์มีพฤติกรรมต่าง ๆ อันจะนำไปสู่เป้าหมายที่ตั้งใจไว้ ดังนั้น ศรัทธาหรือความเชื่อ จึงมีอิทธิพลต่อการกำหนดวิถีชีวิตของแต่ละบุคคลและสังคม การงานหรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม^๔

ศรัทธาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หมายถึง ความเชื่อในพระรัตนตรัย ยึดเอาเป็นสรณะ เพื่อเป็นเครื่องช่วยทำลายขจัดปัดเป่าทุกข์ภัยและกิเลสต่าง ๆ ในจิตใจให้หมดสิ้น^๕

ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ ในทางธรรมหมายถึงเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล, ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม, ความเลื่อมใสซาบซึ้งชื่นใจสนิทใจเชื่อมั่นมีใจ

^๒ พุทธทาสภิกขุ, **ขุมนุมข้อคิดอิสระ พุทธทาสภิกขุ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๓๘).

^๓ พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๕๓), หน้า ๒๙๐.

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๓.

^๕ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๖-๗.

โน้มน้อมมุ่งแล่นไปตามไปรับคุณความดีในบุคคลหรือสิ่งนั้น ๆ, ความมั่นใจในความจริง ความดี สิ่งดีงาม และในการทำความดีไม่ลู่ไหลตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก^๖

ศรัทธาเป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่เคารพสูงสุดในชีวิต โดยความเชื่อมั่นนี้จะต้องเกิดจากความ รู้และความเข้าใจของผู้เชื่อถือเอง ใช้ปัญญาของตนพิจารณาไตร่ตรองในพระธรรมคำสั่งสอน ต่าง ๆ ด้วยเหตุผล อย่างรอบคอบแล้วตามความเป็นจริง มีเชื้อสักระยะว่าศรัทธาตาม ๆ กันมา หรือ การถูกบังคับขู่เข็ญให้เชื่อ ล่อหลอกด้วยอามิสสินจ้าง หรือมีผลประโยชน์ใดแอบแฝงอยู่ในทาง โลกเป็นเหตุชวนให้เกิดความเชื่อ ศรัทธานั้นต้องเกิดขึ้นมาเอง และจะต้องประกอบด้วยปัญญา ของผู้ศรัทธาที่รับรู้เห็นเองแล้วตามความเป็นจริง โดยมีปัญญาเป็นเครื่องช่วยกลั่นกรองความ ถูกต้อง จึงจะเป็นศรัทธาที่มีความสัมพันธ์ในฐานะเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมายใน ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อมนุษย์มีศรัทธาจะไม่ได้หยุดอยู่เพียงแค่ศรัทธา แต่จะต้องมี กระบวนการพัฒนาให้เกิดปัญญา และสามารถพัฒนาขึ้นไปจนถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิตได้ถึง ขั้นการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงอย่างอิสระ คือ ศรัทธาต้องเป็นไปในลักษณะที่สัมพันธ์ในฐานะ เป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าเป้าหมายคือนิพพาน จึงจะเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลักศรัทธาใน ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒. ความสำคัญของศรัทธา

ศรัทธามีความสำคัญแตกต่างกันตามความหมายและหน้าที่ ศรัทธาแม้จะเป็นเพียงปัจจัย ชั้นพื้นฐาน และเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาปัญญา แต่ไม่สามารถดูแลกันได้ เพราะอาจทำให้เข้าใจ ความหมายศรัทธาผิดไป^๗ เพื่อให้เข้าใจถึงความสำคัญของศรัทธานั้น จึงสามารถแบ่งตามความ หมายและหน้าที่ได้ ๓ ประการคือ

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ มหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๖๔๙.

๑) ศรัทธาเป็นพื้นฐานในกระบวนการพัฒนาสู่ปัญญา

ปุถุชนที่ยังไม่สามารถเข้าถึงปัญญาได้ ศรัทธาในขั้นพื้นฐานมีความสำคัญมากศรัทธาเป็นอุปกรณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไปในการพัฒนาเป็นปัญญา เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น^๘ เพราะในระดับปุถุชนยังต้องอาศัยศรัทธาจากคนอื่นก่อน จึงจะสามารถพัฒนาให้เป็นปัญญาและสร้างความสัมพันธ์ในฐานะเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมายได้

๒) ศรัทธาเป็นพื้นฐานในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นวิธีฝึกอบรม เพื่อการให้เกิดความรู้แจ้งเจริญปัญญา^๙ เป็นกระบวนการปฏิบัติที่มุ่งไปสู่การบรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นรู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ไปจนถึงการหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ คือนิพพาน ในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มีหมวดธรรมที่สำคัญต่อการปฏิบัติได้แก่ อินทรีย์ ๕ กับพละ ๕ องค์ประกอบของหลักธรรมทั้งสองเหมือนกัน คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แต่มีส่วนต่างกันคือหน้าที่ที่ต้องเป็นไปตามหลักธรรมนั้น ๆ

อินทรีย์ ๕ กับพละ ๕ เป็นธรรมที่เป็นไปในกิจของตน เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจเพื่อให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง^{๑๐} พละธรรมเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ อินทรีย์ธรรมเป็นเจ้าการในการครอบงำซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงมกมาย^{๑๑}

ในหนังสือการบวชอยู่ที่บ้าน กล่าวถึงไว้ว่า การบวชอยู่ที่บ้าน สามารถที่จะบรรลุธรรมได้เหมือนกับการบวชอยู่ที่วัด โดยอาศัยหลักธรรมะที่เป็นเนื้อแท้ หรือเป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่เป็นหลักชัดเจนตายตัวสำหรับยึดเป็นหลักในการปฏิบัติ จะต้องเอาชนิดที่สูงขึ้นไปละเอียดยิ่งขึ้นไป คือหมวดธรรมที่มีชื่อว่า อินทรีย์ ๕ จะเห็นได้ว่า ผู้มีศรัทธา มีความเชื่อในปัญญา เครื่องตรัสรู้ของตถาคตเป็นกำลังอันมีลักษณะเสื่อมใส น้อมใจเชื่อและมีความแล่นไปด้วยดี ทำให้

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๖.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔.

^{๑๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๙.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๕.

บุคคลมีกำลังทำความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้เกิดกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่น มั่นคงเป็นกำลังในตนคือมีวิริยะกำลัง มีกำลังของสติในการระลึกถึงสิ่งที่ทำค่าที่พูดมานานได้ เพื่อเป็นกำลังในการสร้างเกราะป้องกันระวังและรักษาตนไม่ให้หลงลืมอยู่ตลอดเวลา มีสมาธิพละ มีกำลังในความสงบสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายไม่ให้เกิดขึ้น ด้วยอาการสงบไม่ฟังसानชดสายและด้วยกำลังของปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาเห็นความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ที่สามารถฆ่าแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ด้วยอาศัยในพลธรรมนี้ เป็นแรงกำลังของใจ ไม่ให้เกิดความท้อถ้อยในการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความสำเร็จในการกระทำการณแห่งการพ้นทุกข์ ทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง

๓) ศรัทธาเป็นส่วนประกอบพื้นฐานในหมวดธรรม

ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบแล้ว จะต้องมียุปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งเสมอ เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ในหมวดธรรมที่มีศรัทธาเป็นองค์ประกอบ และมีความเหมาะสมสำหรับกลุ่มบุคคลแต่ละกลุ่มต่างกัน สามารถแบ่งหมวดธรรมที่มีศรัทธาเป็นพื้นฐานสำหรับกลุ่มบุคคลที่สัมพันธ์กับเป้าหมายออกเป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

๑. กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมสำหรับบรรพชิต
๒. กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมสำหรับคฤหัสถ์
๓. กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมสำหรับบุคคลทั่วไป

๓. พระพุทธศาสนามีความเชื่อที่เกี่ยวกับ “ศรัทธา”

พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่ฟังเข้าใจว่าแม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ยังเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่อ ไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด เพราะยังอาจผิดพลาดได้ ต้องใช้ปัญญาพิจารณาก่อน ก็ขนาดสิ่งที่น่าเชื่อที่สุดแล้วท่านยังไม่คิดเชื่อ ให้พิจารณาให้ดีก่อน สิ่งอื่นคนอื่นเราจะต้องคิดพิจารณาระมัดระวังให้มากสักเพียงไหน ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีต้องคำนึงว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อ เลื่อมใสต่อพระองค์หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างที้อาจจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์ ฟังแล้วเกิดด้วยว่าจะไม่ทรงอ้างพระองค์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใดเป็นเครื่องยืนยันคำสอนของ

พระองค์นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของพระองค์เอง จึงจะเกิดประโยชน์และเกิดความเป็นสิริมงคลแก่ตนเองและผู้อื่น

พระพุทธศาสนามีความเชื่อที่เกี่ยวกับ “ศรัทธา” ประกอบด้วยเหตุผล เรียกว่า ศรัทธา ๔ ประกอบด้วย^{๑๒}

๑. กัมมสังคทา คือ ความเชื่อกรรม เชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าเมื่อทำอะไรโดยมีเจตนา คือ จงใจทำทั้งรู้ ย่อมเป็นกรรม คือ เป็นความชั่วความดีมีขึ้นในตนเป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดผลดีผลร้ายสืบเนื่องต่อไป การกระทำไม่ว่างเปล่าและเชื่อว่าผลที่ต้องการจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ มีใช้ด้วยการอ่อนน้อมหรือนอนคอยโชค เป็นต้น

๒. วิปากสังคทา คือ เชื่อวิบาก เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุ ผลดีจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว

๓. กัมมัสสกตาสังคทา คือ เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน คือ เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของกรรมจะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน

๔. ตถาคตโพธิสังคทา คือ เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มั่นใจในองค์พระตถาคตว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ทรงพระคุณทั้ง ๙ ประการ ตรัสธรรม บัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ หากฝึกตนด้วยดีก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด บริสุทธิหลุดพ้นได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้เป็นแบบอย่าง

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนเรื่องกรรม และให้ความสำคัญต่อหลักกรรมว่าเป็นหลักธรรมใหญ่และสำคัญ ทั้งนี้เพราะกรรมมีความสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวันของมนุษย์ กรรมจึงเป็นหลักธรรมที่มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของคนในสังคม บุคคลจะมีชีวิตที่เจริญขึ้นหรือเสื่อมลง มีทุกข์หรือสุขนั้น มีผลมาจากกรรมของตนเองทั้งสิ้น มีใช้การกระทำของผู้อื่น พระพุทธศาสนาได้ให้ความหมายของกรรมไว้ดังที่ปรากฏในพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นเอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้วจึงกระทำด้วยกายด้วยวาจา ด้วยใจ”^{๑๓}

^{๑๒} พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๔.

^{๑๓} อจ. ฉกุก. (ไทย) ๒๒/๓๓๔/๔๒๒.

สังคมไทยปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามวัตถุเป็นอย่างมาก แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว หาได้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขที่แท้จริงของคนไทยไม่ คนนิยมวัตถุหรือวัตถุนิยมมากไปมีกิเลสมากขึ้น และสิ่งที่ขาดคือ ศีลธรรมสภาพสังคมที่ฟอนเฟะ เพราะรับอิทธิพลอารยธรรมตะวันตก^{๑๔}

กรรมทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การกระทำที่ทำด้วยเจตนา อันมีพื้นฐานมาจากกิเลส แสดงออกทางกาย วาจา และทางใจ มีทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว ส่งผลต่อผู้กระทำกรรมสาเหตุแห่งกรรมเกิดจากผัสสะ โดยเริ่มต้นที่ใจเกิดการนึกคิดเรียกว่ามโนกรรม ส่งผลให้ผู้กระทำกรรมต่อทางกายเรียกว่ากายกรรม และทางวาจาเรียกว่าวาจากรรม การจะตัดสินว่ากรรมใดเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วให้พิจารณาจากสาเหตุแห่งการทำความกรรมว่ามีผลกระทบต่อตนเองหรือผู้อื่น หรือ ทั้งตนเองและผู้อื่นหรือไม่ การให้ผลของกรรม มี ๒ ระดับ คือ ผลชั้นในและผลชั้นนอก ซึ่งการให้ผลของกรรมจัดเป็นกฎธรรมชาติและกฎศีลธรรมที่มีการให้ผลที่แน่นอนและตายตัว มนุษย์ทุกคนจึงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตน การดับกรรมทางพระพุทธศาสนาจึงต้องดับที่สาเหตุคือผัสสะการละกรรม ดีและกรรมชั่วเพื่อไปสู่การสิ้นกรรมต้องปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ และพัฒนาตนเองด้วยหลักไตรสิกขาจึงจะสามารถพัฒนากรรมของตนให้หลุดพ้นจากกิเลส เป็นเหตุให้สิ้นกรรมหรือดับกรรม การกระทำที่ไม่มีกิเลส ไม่จัดเป็นกรรมเป็นเพียงกิริยาเท่านั้น จึงไม่มีวิบากให้รับผลทำให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด หรือหลุดพ้นจากวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบากเพื่อบรรลुพระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา

มนุษย์ทุกคนมีกฎแห่งกรรม หรือกรรมนิยามกำกับ ดูแลพฤติกรรมที่มีคุณค่าทางศีลธรรม และรอคอยเวลาให้ผลตอบแทนตามคุณภาพของกรรม ตามเหตุและผลที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน ถ้าเป็นกรรมดี ผลที่ได้รับเป็นความดี (สุข) ถ้าเป็นกรรมชั่ว ผลที่ได้รับเป็นความชั่ว (ทุกข์) เปรียบเทียบการให้ผลของกรรม เช่นเดียวกับการปลูกพืช ปลูกพืชชนิดใดได้ผลพืชชนิดนั้น ปลูกมะม่วงย่อมได้ผลมะม่วง จะเป็นผลทุเรียนหรือมังคุดนั้นเป็นไปไม่ได้ กฎแห่งกรรมในฐานะเป็นกฎศีลธรรม มีกฎเกณฑ์ตายตัวเหมือนกฎธรรมชาติข้ออื่น ๆ ดีเป็นดี ชั่วเป็นชั่ว ไม่มีการยกเว้นหรือยืดหยุ่น แต่เป็นการให้ผลทางด้านจิตใจเท่านั้น การให้ผลชั้นนอกต้องอาศัยองค์ประกอบอื่น ๆ มาสนับสนุน

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ท่านพุทธทาสกับการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓.

การให้ผลของกรรมแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ ผลชั้นใน หมายถึง จิตใจ ให้ผลทันทีที่ทำการเสร็จ เป็นความรู้สึกที่ดีหรือชั่ว สะสมเป็นวิบากตกค้างในใจ รอวันแสดงตัวออกมาเป็นอุปนิสัย ผลชั้นนอกให้ผลเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ เลื่อมลาภ เลื่อมยศ นินทา การให้ผลในชั้นนี้ต้องมีองค์ประกอบเรื่อง กาล คติ อุปธิ และปโยคะ มาเป็นปัจจัยเกี่ยวข้อง การให้ผลของกรรมทั้ง ๓ ประเภทในพระไตรปิฎกตั้งกล่าวข้างต้น เป็นเรื่องของการให้ผลชั้นใน ส่วนการให้ผลของกรรม ๑๒ เป็นการให้ผลชั้นนอกกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติที่มีการให้ผลที่แน่นอนและตายตัว ไม่มีข้อยกเว้น และจึงเป็นกฎศีลธรรม ที่ดูแลควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์และให้ผล มนุษย์ทุกคนต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตน

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าการใช้เวลาปัจจุบันและเงื่อนไขของอิทธิกรรมทำให้มนุษย์สามารถเลือกสถานที่เกิด พร้อมทั้งรูปสมบัติคุณสมบัติได้ กล่าวคือ ทำแต่กรรมดีอันมีเงื่อนไขไปสู่ผลที่ต้องการอย่างพากเพียร และปฏิบัติจนกลายเป็นอุปนิสัย ผลของกรรมย่อมส่งผลในชาติหน้าหรือชาติต่อ ๆ ไป และผลของกรรมบางอย่างสามารถส่งผลในชาตินี้ได้เลย เช่น ความร่ำรวยหรือความฉิบหาย นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังให้ความสำคัญกับมโนกรรมของจิตที่ใกล้เคียง ซึ่งมีผลต่อคติที่ไปในชาติหน้าการดับกรรมต้องดับที่สาเหตุ คือ ผัสสะ พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้มนุษย์ทำกรรมดีเพื่อติดอยู่แค่ความสุขและความดี แต่สอนให้มนุษย์ทำกรรมดีเพื่อละทิ้งกรรมดีและกรรมชั่วเพื่อไปสู่การสิ้นกรรม ด้วยวิธีการปฏิบัติตามมรรคมงคล ๘ และพัฒนาตนเองด้วย หลักไตรสิกขา ซึ่งสามารถพัฒนากรรมของตนให้หลุดพ้นจากกิเลส เป็นเหตุให้สิ้นกรรมหรือดับกรรม

๔. ความศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ถือว่าศรัทธาที่แท้จริงตามหลักศาสนานั้นมี ๔ ประเภท เรียกว่า “ศรัทธา ๔”^{๑๕} ซึ่งว่าด้วยหลักความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ๔ ประการ คือ มีกัมมัลลัทธิ เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

^{๑๕} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๔/๓

คำว่า “กรรม” แปลว่า การกระทำ แต่การกระทำไม่จำเป็นต้องเป็นกรรมเสมอไป การกระทำที่จะจัดเป็นกรรมและมีผลในทางศีลธรรมจะต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือด้วยความตั้งใจในการกระทำ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม
บุคคลลงใจแล้วย่อมกระทำกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ”^{๑๖}

ในพระพุทธศาสนากล่าวยืนยันแน่นอนว่า กรรมเป็นกฎของธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เป็นระเบียบแน่นอน กล่าวรวมอยู่ในนิยาม ๕^{๑๗} ดังนี้

๑) อุตุนิยาม คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิจึงหรือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะดิน น้ำ อากาศ และฤดูกาล อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

๒) พีชนิยาม คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุ์กรรม เป็นต้น

๓) จิตตนิยาม คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต

๔) กรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำ ของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

๕) ธรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันแห่งสิ่งทั้งหลาย^{๑๘}

จะเห็นได้ว่า กรรมข้อแรกนั้น เกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อมรอบตัวของมนุษย์และสัตว์ และตั้งแต่ข้อ ๒ พีชนิยาม เป็นต้นมา เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์และสัตว์ที่ต้องตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ๕ อย่างนี้กรรมนั้น เมื่อแบ่งโดยประเภทมี ๓ ประการ เรียกว่า กรรม ๓๗ คือ การกระทำที่

ประกอบด้วยเจตนา ตีก็ตาม ชั่วก็ตาม ประกอบด้วย

๑) กายกรรม คือ กรรมทำ ด้วยกาย การกระทำทางกาย

^{๑๖} อัง. ฉกุก. (ไทย) ๒๒/๓๓๔.

^{๑๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๔.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๖.

๒) วชิกรรม คือ กรรมทำ ด้วยวาจา การกระทำทางวาจา

๓) มโนกรรม คือ กรรมทำ ด้วยใจ การกระทำทางใจ^{๑๙}

สรุปได้ว่า ศรัทธาหรือความเชื่อในทางพระพุทธศาสนานั้น เน้นความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมที่กระทำด้วยเจตนา ซึ่งการที่บุคคลจะประสบผลดีหรือผลชั่วก็มาจากการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาทั้งทางกาย วาจา หรือใจ ซึ่งผลของกรรมที่ได้ก็มาจากการกระทำของตนเอง มนุษย์จะประสบสิ่งที่ดีได้ก็ด้วยกรรมดี และประสบผลชั่วได้ก็ด้วยกรรมชั่วของตนเอง บุคคลไม่สามารถแก้กรรมที่ตนกระทำได้ แม้กรรมจะยังไม่แสดงผล ก็ไม่ได้หมายความว่าผลของกรรมไม่มี เนื่องจากปัจจัยของการแสดงผลกรรมยังไม่พร้อม ทำให้กรรมยังไม่แสดงผลทันทีในชาตินี้ แต่ผลของกรรมนั้นจะส่งผลแน่นอนในชาติต่อไปแน่นอน ผลของกรรมเป็นอนิจนัตถะ คือ เป็นสิ่งที่เหนือกว่ามนุษย์ปฤชชนจะใช้หลักเหตุผลอธิบายได้ บุคคลนั้นเท่านั้นเป็นเจ้าของกรรม และต้องรับผิดชอบต่อกรรมนั้น บุคคลที่ได้รับความสุขหรือความทุกข์เป็นผลมาจากการประกอบกรรมดีหรือกรรมชั่ว และกรรมเป็นสิ่งที่ไม่สามารถรับถ่ายโอนให้ผู้อื่นหรือใช้วิธีการอื่นใดให้รับกรรมแทนตนได้

๕. ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับความเชื่อศรัทธา

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏในวรรณคดีไทยเรื่องเตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วงที่พระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงพระราชนิพนธ์เพื่อปลูกฝังศรัทธาในพระพุทธศาสนาโดยใช้อบรมและปลูกฝังจิตสำนึกของประชาชนในการทำความดีละเว้นกรรมชั่วและมีความเกรงกลัวละอายต่อบาป เกิดเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยในเรื่องการทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล มีความกตัญญูยกย่องและเกรงใจผู้มีอาวุโส มีใจเมตตากรุณา ยกย่องคนดี ตลอดจนทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในการปลูกฝังหลักธรรมเรื่องกรรมอย่างเป็นระบบ เพื่อให้นำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดปรัชญาการศึกษาไทยในสมัยนี้ และใช้สืบทอดมาถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ความรู้คือคุณธรรม^{๒๐}

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

^{๒๐} สุภาพรพรณ ฒ บางช้าง, พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (กรุงเทพมหานคร : โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๕.

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจากอดีตถึงปัจจุบันนั้น มีสาเหตุหลายประการด้วยกัน เช่น จากการยอมรับความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์เข้ามาผสมผสานกับพระพุทธศาสนา การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม ทำให้เกิดการเลื่อนชั้นทางสังคมมากขึ้น การยอมรับระบบการศึกษาของชาติตะวันตก ทำให้เกิดปรัชญาการศึกษาใหม่ คือ “ความรู้คู่คุณธรรม” แทนปรัชญาการศึกษาเดิม “ความรู้คือคุณธรรม” เป็นการแยกหลักธรรมกับความรู้เพื่อประกอบอาชีพออกจากกัน ความเชื่อในไตรภูมิพระร่วงด้านภูมิศาสตร์ได้รับการปฏิเสธ ซึ่งมีผลทำให้ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และการให้ผลของกรรมตามคำสอนในไตรภูมิพระร่วงได้รับการกระทบกระเทือนไปด้วย สารสำคัญของไตรภูมิพระร่วงที่เป็นรากฐานของคำสอนเรื่องกรรมที่ให้ความเกรงกลัวความชั่วและละอายต่อบาป ได้หมดบทบาทในสังคมไทย กลายเป็นเพียงภาพจิตรกรรมฝาผนัง ตลอดจนกระแสวัตถุนิยมจากวัฒนธรรมตะวันตกที่รุนแรงขึ้น ทำให้หลักธรรมเรื่องกรรมที่นำมาสอนโดยเน้นถึงการกระทำ และผลของการกระทำที่เป็นสุขในชีวิตประจำวัน ไม่มีน้ำหนักเพียงพอที่จะทำให้นักไทยส่วนหนึ่งเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมได้อีกต่อไป

การที่สังคมจะพัฒนาให้เจริญขึ้น หรือเสื่อมลง ขึ้นอยู่กับค่านิยมส่วนใหญ่ของคนในสังคมนั้น ค่านิยมเกิดจากความเชื่อ หรือมโนกรรมที่พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นกรรมที่สำคัญที่สุดและเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตของบุคคลและสังคม ปัจจุบันปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย มีสาเหตุมาจากความเชื่อเรื่องกรรมที่คลาดเคลื่อนจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งสะสมในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน และมีผู้ที่เชื่อตามเป็นจำนวนมาก จึงเป็นปัญหาและอุปสรรคในการพัฒนาบุคคล สังคม และประเทศเป็นอย่างยิ่ง และเมื่อความเชื่อที่คลาดเคลื่อนนี้ได้เกิดกับวัยรุ่นอันเป็นวัยที่จะเป็นอนาคตของประเทศชาติ ปัญหาสังคมต่าง ๆ จึงมากขึ้น และก่อคตินี้ทวีความรุนแรงขึ้นทุกที จึงมีความจำเป็นที่จะต้องปลูกฝังค่านิยมและความเชื่อที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา

จากค่านิยมเดิมที่ยกย่องคนดี คือ คนมีคุณธรรม และเชื่อในกฎแห่งกรรมตามสำนวนที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ในปัจจุบัน ได้จางหายไปกับคนไทยรุ่นใหม่ สังคมไทยได้เปลี่ยนค่านิยมไปยกย่องวัตถุ คนดี คือ คนที่มีเงินทอง มีอำนาจ และผลตอบแทนของการทำดี ได้ดี “ดี” ในความหมายของคนรุ่นใหม่ คือ ได้วัตถุล้ำของ เงินทอง ชื่อเสียง เกียรติยศ ทั้ง ๆ ที่ผู้ที่ได้รับการยกย่องเป็นผู้ประพฤดิเสื่อมเสีย แต่สังคมไม่ได้ให้ความสนใจความประพฤติหรือวิธีการที่ทำให้ได้มาซึ่งวัตถุล้ำของเหล่านั้น เพียงแต่ขอให้ได้มาเป็นพอ จึงเกิดสำนวนที่นำมาใช้ในสังคมใหม่ว่า

“ทำดีได้ดี มีที่ไหน ทำชั่วได้ดี มีถมไป” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงผลกระทบของความเชื่อเรื่องกรรมในสังคมไทยได้คลอนแคลน สังคมเกิดความเข้าใจเรื่องกรรมคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงและไม่เชื่อ

๖. บทสรุป

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อพระพุทธศาสนาแนวทางที่ถูกต้องของพระพุทธศาสนา มีแต่เพียงคนที่ปฏิบัติธรรมเท่านั้นที่จะสามารถคุ้มครองตัวเองได้ มีเกราะป้องกันตัวเองคือ สติปัญญาคุ้มครองตนเอง เราปฏิบัติธรรมต้องปฏิบัติหาทางที่พ้นทุกข์ ไม่ใช่หลงความสุขอย่างเดียว ความสุขนี้ถ้ามันไม่พ้นทุกข์แล้วมันจะสุขได้อย่างไร สมดังพระนิพนธ์สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่ว่า “ผู้ที่ทำความดีสม่ำเสมอ จะมีความดีเป็นนิสัย เป็นพื้นใจ ผู้มีปัญญาย่อมเห็นจริงเช่นนี้ แต่แม้จะยังไม่เกิดปัญญาเห็นจริงด้วยตนเอง ยังมีโมหะ ความหลงผิดอยู่ ก็อาจทำปัญญาในเรื่องนี้ให้เกิดขึ้นได้ ด้วยวิธีที่กล่าวแล้ว คืออาศัยปัญญาเป็นทางดำเนิน จดจำที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ แล้วพิจารณาตามไปจนเกิดปัญญาของตนเอง เห็นจริงตามว่าความดีทำให้เสมอ จะยังใจให้เป็นใจที่ดี และใจที่ดีนี้แหละเป็นใจที่มีค่าเหนือค่าของสิ่งอื่นใดทั้งหมด อย่างไรก็ตาม มีโมหะ ความหลงผิด อีกอย่างหนึ่งที่ทำให้รู้จักความดี ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง ไปถือเอาความไม่ดีเป็นความดี ถือเอาความดีเป็นความไม่ดี นี้ปรากฏมีอยู่เสมอ เช่น ถือเอาการที่สามารถสร้างตนให้มั่งมีขึ้นได้ด้วยวิธีไม่สุจริตว่าเป็นความไม่ดีเป็นต้น โมหะความหลงผิด เช่นนี้ ทำให้คนทำผิดโดยคิดว่าทำถูก พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ว่า การกระทำทุกอย่างมีผล ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ถ้าไม่มี โมหะ ความหลงผิด จะไม่มีใครทำชั่ว จะมีแต่คนทำดี โมหะ จึงเป็นเหตุแห่งการทำชั่วที่จะทำให้เกิดผลชั่ว โมหะ จึงเป็นสิ่งที่ทุกคนควรพยายามทำให้ลดน้อยลงจากจิตใจของตนเป็นลำดับๆ ไปด้วยการอบรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาให้เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับๆ เช่นเดียวกัน ความสกปรกล้างได้ด้วย น้ำสะอาด ฉันท โมหะ ความหลงผิด ก็ทำลายได้ด้วย ปัญญา ดับโมหะ ความหลงผิด เพื่อให้เป็นสุข”

เอกสารอ้างอิง

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๓.
- _____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระเมธีธรรมาภรณ์, (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พุทธศาสนากับปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓.
- พุทธทาสภิกขุ. **ท่านพุทธทาสกับการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๕.
- _____. **ชุมนุมข้อคิดอิสระ พุทธทาสภิกขุ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๓๘.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง**. กรุงเทพมหานคร : โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.